

Kulturminne oktober 2013:

Primstaven – «Bondens kalender»

Bilde fra Store norske leksikon

Primstav er en kalender av tre der hver dag i året er skåret inn som en strek eller et hakk. Hver sjuende dag er ofte ekstra uthevet. Den er ikke avhengig av hvilket år du bruker den, derfor er det en evighetskalender.

Helligdager og spesielle merkedager er markert med egne symboler, og opprinnelsen til primstaven er før-reformatorisk, derfor er mange av dagene knyttet til katolsk tro og helgendyrking.

Etter at vår nåværende kalender, den gregorianske, ble innført i 1700, var primstaven bare i bruk i enkelte avsidesliggende distrikter til midt på 1800-tallet

Navnet primstav

Navnet primstav kommer av latinsk *primatio lunae*, 'første tilsynekomst av nymånen': Nymånen var basis for tidsregning, og det er trolig en avledning av *primstafr*, gyllentall, som stod for årsnumre i den 19-årige månesyklusen. Den greske astronomen Meton fra Aten fant i år 432 før vår tidsregning ut at månefasene gjentok seg på de samme datoene hvert 19. år. Dette er et komplisert system fordi vi baserer deler av kalenderen vår på jordas gang (365,242 døgn er ett år) og månens gang (29,530 døgn er månefasesyklusen), og månens bevegelser henger dårlig sammen med jordas bevegelse rundt sola.

Det er svært få av de gjenværende norske primstaver som har gyllentall.

Utforming

En primstav er ofte formet som en fjel med håndtak eller som et sverd, med en lengde på opptil 80–90 cm og en bredde på 5–6 cm. Den kan også være formet som en vandringsstav, en avlang ring eller en rund skive med hull i midten.

Som regel har den en sommerside, som begynner med 14. april, og en vinterside, som begynner med 14. oktober. Denne todelingen av året i sommer og vinter avspeiler årssyklusen i det gamle bondesamfunnet på våre nordlige breddegrader.

Naturhushold gjorde det naturlig å regne med én tidsperiode for produksjon og én til forbruk. Overgangene mellom disse to periodene ble fra førkristen tid feiret med store ofringer.

Opprinnelse og symbolbruk

Primstaven har sitt utspring i katolsk kirkekalender, basert på juliansk kalender, og har i ulike former vært i bruk over store deler av Europa. Opprinnelig representerte de forskjellige symbolene en rekke helgener og deres spesielle messedager. De respektive datoer var markert med en figur eller et tegn for et av helgenens attributter. Av den grunn er primstaven også blitt kalt messedagsstav. Regionale særtrekk i bruk av symboler kan spores tilbake til lokale variasjoner av helgendyrkingen.

Ved reformasjonen ble helgenlegendene etter hvert glemt i Norge, og de religiøse symbolene ble tillagt nye meninger. En hanske eller vott, som ofte er et kjennetegn for den første vinterdagen, representerer f.eks. etter kirketradisjonen pave Calixtus, som skal ha lidd martyrdøden i år 222. Årsaken er at hanske, lue og stav hører med til det geistlige antrekk, og stiliserte uttrykk for disse tingene ble derfor hyppig brukt som kjennetegn for geistlige helgener.

I folkelig tradisjon ble votten derimot koblet til årstiden: Nå måtte man forberede seg på vinter og kulde! Flere symboler ble tolket eller omformet slik at de kom i overensstemmelse med det lokale arbeidsliv. Fiskekroken som tegn for Andreas' dag ble f.eks. forstått slik at det nå var tid for julefiske, og kniven på Bartolomeus' dag ble et varsel om tid for bukkelakt.

Nye folkelige symboler kom også til, som hakke, rive og ljå som tegn på vår- og sommerarbeid. Merkedagene virket som en praktisk påminnelse om tidspunkt for gjøremål som involverte flere, og primstaven fungerte på den måten som en «bondekalender».

Primstavens merkedager:

Merkedag	Merkenavn	Primstavmerke
14.apr	Sommermål, sommerdag, sommernatt	Løvtre, gren
16.apr	Magnusmesse, tredjedag sommer	Pil, øks, halvt kors
23.apr	Jørgensdag	Kors, hest
25.apr	Markusmesse, Markusdagen, store gangdag	Blad på en kvist, fjærpenn, fugl
1. mai	Gauksmesse, lille gangdag	Gjøk, dobbelt kors
3. mai	Korsmesse vår	Stort kors
15.mai	Hallvardsmesse, Hallvardsvaka, hallsok	Møllestein, prikker (såkorn)
18.mai	Eriksmesse	Aks, sverd, krone
22.mai	Bjørnevåk	Bjørnefot
25.mai	Urbanus	Møkkagreip
3. jun	Rasmusdagen, skoglefallsdagen	Bor
8. jun	Medardus og Gilardus	Fiskekrok

9. jun	Kolumbamesse, Kolbjørn med laksen	Fisk
17.jun	Botolvsmesse, botsok	Bispestav, kors
21.jun	Sommersolverv	Sol
22.jun	De ti tusen riddere, de ti tusen martyrer	Timeglass
24.jun	Sankthans, Jonsmesse, Jonsok	Sol, timeglass
29.jun	Petersmesse, Persok, Peter med gullnøkkelen	Nøkkel, blomst
2. jul	Syftesok	Bispestav
8. jul	Tredjevaka, Kjell fut/sviebygg, Seljemannamesse, St. Sunniva	Ljå
10.jul	Knutsmesse, knutsok, Knut med ljåen, Kong Knut	Krone, rive, ljå
12.jul	Kari med riva	Rive[2]
14.jul	Midtsommerdag	Sol, tre[1]
20.jul	Marit Vassause, Margretemesse, Mari(t)messe	Hjul, «M», kors med glorie
22.jul	Mari stol, magdalidagen, magdalimesse	Krone med kors, beger
25.jul	Jakobsmesse, Jakob våthatt	Kors, sverd, hatt
29.jul	Olsok, Olafsvaka	Øks (Olavsøks eller Olavsbile)
1. aug	Peters lenker, Peder vindfells dag, Per vinkel	Nøkkel
3. aug	Vesle olsok, Olsok siare, Translatio Olavi	Øks (mindre enn olsokøksa)
10.aug	Larsok, Lavransvaka	Rist
15.aug	Marimesse førre, våre frue dyre, Marias himmelfart	Krone eller kvinnefigur
24.aug	Barsok, Bartholomeusmesse, Berdon bukkekniv, Bertel brytestrå	Øks, kniv eller et kors
29.aug	Vergismesse, Johannes halshogg	Sverd (verge)
1. sep	Eidismesse, Kvernknarren	Kvernstein
8. sep	Marimesse siare, vår frue siare, morsmesse	Krone, «M», sauesaks
14.sep	Korsmesse høst	Kors
21.sep	Mattismesse høst, Mattheusmesse, Mattisdag, (høstjevndøgn)	Øks
29.sep	Mikkelsmesse, mikeli	Lur, vekt
4. okt	St. Frans	Halvkors
7. okt	Britemesse	Bok, hus
9. okt	Dinesmesse, Deinets dag	Fisk, flagg, bispestav
14.okt	Vinternettene, vinterdag, vinternatt	Tre uten blader, (pave)hanske
18.okt	Lukasmesse, Lukas våtmann	Kors, okse, slaktebenk
21.okt	Ursula, 11 000 jomfruer	Kvinnefigurer, krone, pil, palme, ring
28.okt	Simonsmesse, Simon og Judas	Kors med to sett armer, gren med to blader
1. nov	Allehelgensdag, helgemesse, aldermesse	Kors, omvendt skip
2. nov	Alle sjelers dag	Menneskefigur
11.nov	Mortensmesse, Mortensdag	Gås, bispestav, drikkehorn
21.nov	Marioffer (Presentatio Mariae)	Hode med krone eller glorie

23.nov	Klemetsmesse, båtsok, Klemet kirkebygger og saueskjærer	Anker, kirke, pavekrone
25.nov	Karimesse, Karenmesse, Kari med rokken	Sverd, kors, hjul
30.nov	Andersmesse, Anders fisker	Andreaskors, revesaks, fiskekrok
4.des	Barbromesse, Barbrodøgn	Kors, tårn, sverd, «B»
6. des	Nilsmesse, Nikolausdagen	Bispelue, bispestav, «N»
8. des	Maria unnfangelsesdag, vår frue ventedør	Kronet hode, bok
9. des	Anna matris Mariae, Anna røytrauv/pissihose, Annadagen	Kvinnehode
13.des	Lussimesse, Lussinatt, Luciadagen	Bål, lys
21.des	Tomasmesse, Tomas brygger	Tønne, kors, hånd
22.des	Vintersolverv	Sol
23.des	Tollesmesse, Sjursmesse, lille julaften, vaskenatt	Halvkors
25.des	Juledag, Natalis Christi	Drikkehorn, kandelaber, tønne, sol
28.des	Barnedag, barnemesse	Lite kors, (sverd)
1. jan	Nyttårsdag, åttendedagen	Solhjul, timeglass, kirke
6. jan	Helligtrekongersdag, trettendedagen	Tre kors, tre kroner, tre menn
7. jan	Eldbjørgdag, ildbergingsdag, St. Knut	Kors
11.jan	Brettemesse, brokkismesse, brykkesmesse	Øks, hest
12.jan	Midtvinterdag, hökunótt	Prikker (snø)
13.jan	Tjuendedagen, Knutsdag, avfaredag, gamle nyttårsdag	Øks, klokke, tønne, omvendt drikkehorn
14.jan	Midtvinterdagen (hedensk jul)	
17.jan	Antonsmesse	Kors, gris
20.jan	Brødremesse	Øks, to piler i kors
25.jan	Pålsmesse, Pål med bogen, Pål skytter	Bue, sverd, fisk
2. feb	Kyndelsmesse, kindermesse, lysenes messe	Syvarmet lysestake, lilje, kronet hode
3. feb	Blåsmesse, Blåsius	Horn, båt for fulle seil
5. feb	Ågotsmesse, musedagen	Mus, kors
22.feb	Peters stol, Per varmestein, Per heitstein	Nøkkel, stein
24.feb	Mattimesse vår, Mattis	Øks, (omvendt) «M»
9. mar	De førti riddere	Halv sol
12.mar	Gregormesse, Gregoriusdagen, Groårsmesse	Fugl (due)
17.mar	Gjertrudsmesse, Gjertrudsdagen	Rokkesnelle, lilje, bjørkekvist, kapell
18.mar	Petrus martyr, Per pekk i vatn	Pigghakke
21.mar	Bendiksmesse, vårjevndøgn, jamvår	Halvt kors
25.mar	Maria bebudelsesdag, vårfrumesse, Marimesse, vårmesse	Krone, kvinnefigur, hode, tre

Primstaven ved juletiden

25. des: Drikkehornet var det sterkeste julesymbolet. Juleølet ble i førkristne tid drukket til Odin og Tors ære. Med kristendommen ble det «signet til Kristus og Hellige Maria». (Frostatingsloven)

1. jan: Nyttårsdag. Symbolet er en kirke, Jesu tempel.

6. jan: Trettendedag jul. Slutt på romjulshelgen. De hellige tre kongers dag. Symbolet er tre kors.

Av Lars Gunnar Gåsland 15. okt 2013

Oversikten over årets dager er tatt fra Wikipedia og mye av stoffet fra Store norske leksikon